

А.И. Шаваева и запросом Свердловского областного суда” // Собрание Законов Российской Федерации. - 2010. - № 18. - С. 2276.

7. Ведищев Н.П. Особенности защиты при проведении предварительного слушания в суде с участием присяжных заседателей / Н.П. Ведищев // Адвокат. - 2011. - № 3. - С. 8-9.

8. Уголовно-процессуальный кодекс. О введении в действие уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации: Федеральный Закон. Принят Государственной Думой 22 ноября 2001 г. Одобрен Советом Федерации 5 декабря 2001 г. - [Электронный ресурс]: <http://imp.rudn.ru/Нес/juris/chrest/upc-w.html>.

9. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации: учебник. - 3-е изд., перераб. и доп. / Л.Н. Башкатов [и др.]; отв. ред. И.Л. Петрухин, И.Б. Михайловская. - Москва: Проспект, 2012. - 688 с.

10. Владыкина Т.А. Некоторые вопросы разъяснения обвиняемому права на рассмотрение его дела судом с участием присяжных заседателей / Т.А. Владыкина // Российская юстиция. - 2013. - № 3. - С. 63-64.

11. Тришева А.А. Возвращение уголовного дела про-

курору и разумный срок уголовного судопроизводства / А.А. Тришева // Законность. - 2011. - № 5. - С. 10-11.

12. Конин В.В. Суд с участием присяжных заседателей: вопросы ценности / В.В. Конин // Российская юстиция. - 2012. - № 9. - С. 51-54.

13. Гладышева О. О проблемах регулирования судебного разбирательства с участием присяжных заседателей / О. Гладышева, Н. Стус // Уголовное право. - 2008. - № 1. - С. 87-89.

14. Безлепкин Б.Т. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации (постатейный) / Б.Т. Безлепкин. - 9-е изд., перераб. и доп. - М.: КНОРУС, 2010. - 688 с.

15. Радутная Н. Присяжный заседатель в уголовном процессе / Н. Радутная // Российская юстиция. - 1994. - № 4. - С. 7-10.

Карпов Н.С.

профессор кафедры кримінального процесу НАВС

доктор юридичних наук, професор

Щерба В.М.

Надійшла до редакції: 13.10.2013

УДК 141

ДО ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЙ “ВЛАСНІСТЬ” І “ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО”

Лотюк О. С.

Кожна цивілізована держава насамперед дбає про гарантування прав і свобод людини, про її вільний розвиток. А де досягається найбільш гармонійний розвиток особистості, як не на теренах громадянського суспільства. Але чому така проблематика актуальна саме в наш час? Довгий час у людській свідомості було закладено ідею, що інтереси держави є вищими від інтересів конкретних громадян, а відповідно, держава понад усе, вона - найбільша цінність і мета, а конкретна людина - незначуща категорія. Проте в умовах громадянського суспільства держава не може бути самоціллю, вона за призначенням - знаряддя в руках громадян для впорядкування суспільного життя.

Громадянське суспільство одним зі своїх головних завдань має вирішення протиріччя між індивідуальними та суспільними потребами. Громадянське суспільство є сферою, де протиріччя між особистим і суспільним неминучі, але вирішувані. Інтерес окремо взятого індивіда співіснує з інтересами суспільства.

У радянському суспільстві інтереси соціальних груп та інтереси окремих громадян єдині, як зазначав свого часу В.А. Патюлін. Єдину розбіжність вчений бачив між інтересами цих суб'єктів стосовно сьогодення й перспективи [1, 16].

Такі протиріччя тісно пов'язані з такою категорією, як власність, оскільки власність виступає основою будь-якої економічної системи. Жодна економіка не може існувати без відносин власності.

Однак власність має вагу та становить науковий інтерес не лише завдяки своєму глибокому економічному змісту. Власність є основою побудови цивілізованих суспільних відносин, де людина є найвищою соціальною цінністю; таких, де держава не втручається в життя своїх громадян, а створює належні умови для життєдіяльності кожного індивіда окремо й суспільства загалом. С. Алексєєв зазначає, що в громадянському

суспільстві людина обов'язково повинна бути носієм власності - такої, що дає людині опору в житті, забезпечує їй самостійне існування і яка внаслідок цього дає людині становище особи, незалежної від влади, і, крім того, здатної за наявності інших передумов набувати щодо влади імперативні публічні повноваження [2, 650].

З.В. Ромовська справедливо наголошує на тому, що “саме відносини приватної власності та загалом ринкова економіка становлять майновий фундамент громадянського суспільства, оскільки вони є основними інструментами забезпечення автономії та незалежності особи” [3, 4].

Категорія власності посідає особливе місце в суспільній свідомості й загалом у суспільному житті. Як явище багатоаспектне, вона була й залишається предметом ґрунтовних історичних, філософських, економічних і правових досліджень, а отже, і наукових дискусій, гострота яких з часом не зменшується [4, 95].

Метою нашої статті є дослідження конституційно-правового регулювання громадянського суспільства в контексті співвідношення категорій “власність” і “громадянське суспільство”.

Фундаментом побудови громадянського суспільства є конституційна норма. Однак вивчення конституційно-правових проблем організації й функціонування громадянського суспільства частіше всього здійснювалося в науці конституційного права шляхом дослідження такого інституту громадянського суспільства, як місцеve самоврядування. Вивченню цього інституту приділяли увагу такі вітчизняні вчені, як М.О. Баймуратов, О.В. Батанов, Ю.П. Битяк, В.І. Борденюк, В.Д. Волков, М.П. Воронов, Р.К. Давидов, В.М. Кампо, В.П. Колісник, А.М. Колодій, М.І. Корнієнко, В.В. Кравченко, В.С. Куйбіда, П.М. Любченко, Н.Р. Нижник, М.П. Орзіх, Р.С. Павловський, О.В. Петришин, В.Ф. Погорілко, М.О. Пухтинський, П.М. Рабінович, А.О. Селіванов, С.Г. Сєрьогіна, Ю.М. То-

дика, О.Ф. Фрицький, В.М. Шаповал, В.Д. Яворський та ін.

Останнім часом почали з'являтися дослідження громадянського суспільства в контексті відносин власності. Ґрунтовний аналіз власності як основи громадянського суспільства й демократичної держави здійснила Н.С. Кузнєцова.

Що дасть людині володіння власністю? Власність дає можливість суб'єкту відчувати свою власну цінність, особистісну свободу як необхідну передумову творчої реалізації особистості. Людина-власник відчуває свою значимість у суспільстві, свою роль і вагу в суспільному просторі. Будучи власником, людина відчуває себе господарем власної долі, творцем, благодійником, діяльною істотою тощо. Власність - це підґрунтя для самоствердження та особистої безпеки, опора для себе, сім'ї, нації, держави. Власність спонукає до творчого пошуку, до саморозвитку, формує патріотичні почуття, потребу бути діяльним, ініціативним, з власністю людина набуває почуття самоповаги [5, 14].

Категорія "власність" досліджується багатьма науками. Для того, щоб зрозуміти взаємозв'язок сучасного суспільства й власності, на наш погляд, почати необхідно з дослідження категорії "власність" в економічній науці.

Поняття власності в контексті предмета економічної теорії дозволяє виділити дві основні концепції розуміння власності, які набули свого поширення за радянських часів.

Перша концепція - це концепція отождолення відносин власності з виробничими відносинами.

Друга концепція заснована на розумінні власності як основи, ядра виробничих відносин.

Дійсно, у радянські часи розуміння власності формували з марксистської економічної теорії. Ю.К. Толстой підкреслював складність такого розуміння в класиків марксизму. Відносини власності класики марксизму розглядали або як всю сукупність суспільно-виробничих відносин, або як основу таких суспільно-виробничих відносин - власність на засоби виробництва [6, 3-7].

Власність пов'язували з поняттям "привласнення". Однак вчені доходили до висновку про односторонність такого розуміння, оскільки привласнення завжди пов'язане з відчуженням.

У межах "виробничої" концепції власності досі залишається спірним питання й про зміст цього економічного явища. Найбільш поширеним є погляд на власність як на соціальну форму привласнення засобів виробництва й створюваних за їх допомогою матеріальних благ (привласнення умов і результатів суспільного виробництва). Дійсно, власність можна характеризувати як привласнення, інакше кажучи, набуття чогось у свою приналежність, встановлення над річчю свого панування, вираження ставлення до матеріальних благ "як до своїх власних".

Суспільне виробництво формує відповідну спрямованість взаємовідносин, сутність якої полягає в привласненні людиною (групою людей) предметів природи та продуктів суспільного виробництва, що дає можливість ставитися індивіду до них як до "своїх", "до власних". Отже, цілком логічно, що якщо для одного індивіда майно "своє", то для іншого "чуже". Однак відбувається не лише процес привласнення, але й відчуження. Деякі автори зазначають, що "власність одних людей чи їх колективів на майно невіддільно пов'язана з відчуженням цього майна від інших людей" [7, 7].

На думку Н.Д. Єгоров, правильне уявлення про

власність виникає лише тоді, коли вона розглядається з двох боків: з матеріального й соціального. З матеріального боку, власність - це таке ставлення, яке виникає в результаті привласнення матеріальних благ. Однак, щоб привласнити якимсь матеріальне благо, необхідно усунути від нього всіх навколишніх осіб. Без цього неможливо привласнення матеріальних благ. Тому привласнення з неминучістю передбачає усунення від об'єктів власності усіх оточуючих суб'єктів присвоєння осіб. При цьому, як зауважує Н.Д. Єгоров, усунення всіх оточуючих осіб від певних матеріальних благ складає соціальний бік власності, її сутісну ознаку. Якщо такого усунення немає, то немає й самих відносин власності. Отже, власність розглядається цим ученим як економічне відношення, яке виникає в результаті усунення індивіду (колективом) всіх оточуючих його осіб від певних матеріальних благ [8, 36-37].

Ю.К. Толстой зміст відносин власності розкривав через економічні відносини володіння, користування й розпорядження [6, 7].

Е.Ф. Борисов вважає, що система відносин власності містить, поряд з відносинами привласнення та відчуження, відносини господарського використання майна, а також відносини економічної реалізації власності [9, 63-65].

Один з відомих цивілістів радянських часів А.В. Венедіктов ще в 40-і роки відзначав, що власність не вичерпується володінням, користуванням і розпорядженням як станом привласнення, бо історичний досвід показує, що можна бути власником речі, а володіти, користуватися й, навіть, розпоряджатися нею може інший суб'єкт. Тому необхідно ще враховувати процес привласнення [10, 35-36].

Явище власності складне й мінливе, разом з тим, існують різні види власності, тому сучасні інститути власності не якісь абсолютні категорії, а тільки більш або менш тимчасові встановлення. Але є одна спільна ознака, незмінно властива власності, - деяке позбавлення, деяка бідність благ, необхідних для життєдіяльності суспільства й людини. Саме їх рідкість і становить основу інтересу до неї. Обмеженість ресурсів виключає можливість їх необмеженого споживання й заперечує довільне їх використання одночасно всіма членами суспільства. Як свідчить соціальний досвід, необмежене споживання економічних ресурсів призводить до їх швидкого виснаження, на тлі якого відбувається скорочення можливостей споживання аж до повного його припинення, негативним наслідком чого є голод. Довільне використання обмежених ресурсів викликає зростання соціальних конфліктів. Як вже було відмічено, суть обмежених благ у тому, що вони не можуть одночасно задовольнити потреби всіх.

Тому з приводу володіння такими благами завжди існує соціальна напруга. Як стверджує У. Маттеї, всякий індивід прагне до володіння якомога більш численними ресурсами, оскільки пов'язані з цим блага належать цілком йому, а витрати від необмеженого володіння ресурсами покриваються спільно з іншими членами суспільства.

Громадянське суспільство є особливим утворенням, зі своїми специфічними рисами, але воно є суспільством, тому вбирає загальні риси, які притаманні суспільству. Тому перше, що потрібно з'ясувати, - що таке суспільство?

У філософії обґрунтовувався погляд на суспільство як

на цілісний, інтегрований матеріальними умовами життя соціальний механізм [11].

С.С. Алексєєв розуміє суспільство як живий організм, що знаходиться в постійному розвитку [12, 46-47].

Кожне суспільство в конкретно історичному вимірі потребує соціального регулювання в суворо визначеній мірі ("не більше" - "не менше"). Надмірне втручання або, навпаки, неорганізованість тягне неминучі негативні наслідки для соціальної системи. Така міра, що виражає об'єм та інтенсивність соціального регулювання, залежить від вимог цього економічного базису, від етапу розвитку суспільства, особливостей суспільно-економічної формації, рівня її органічності. Така міра тим більше значуща, чим більш складними є суспільні відносини, тим більше виникає потреба в координації їх розвитку.

З розвитком суспільства зростає питома вага соціального в поведінці людей. Не втрачаючи зв'язку з психобіологічними факторами людської поведінки, регулювання все більше звільняється від природних елементів. Поведінка людей характеризується більшим рівнем соціальної свободи та відповідальності.

Закономірною тенденцією розвитку соціального регулювання є формування відносно відокремлених регулятивних механізмів. Визначальне значення економічного базису, матеріального виробництва на всіх етапах розвитку суспільства залишається визначальним фактором соціального регулювання й незмінно присутнє в усіх його проявах і різновидах. Водночас саме з особливостями розвитку матеріального виробництва в суспільному житті неухильно збільшується питома вага й значення суспільного управління, і звідси - тих різновидів регулювання, які втілюються в цілеспрямованій діяльності, точніше необхідності, оснащення її потрібними інструментами, надання їй якості стабільності тощо, і викликає до життя особливі регулятивні механізми, які, виражаючись передусім у соціальних нормах, належать до такого вихідного елемента суспільства, як культура.

Матеріальний процес функціонування суспільної системи передбачає доцільні реакції не лише на зовнішні, а й на внутрішні фактори, тобто передбачає саморегуляцію, доцільну поведінку, діяльність, направлену на збереження й розвиток цілісності.

З розвитком соціального життя відбуваються зміни якості регулювання, ускладнюються й вдосконалюються регулятивні механізми - процес, який є ніби відповіддю соціального регулювання на потреби економічного базису, всього суспільного розвитку, на потреби соціального прогресу, на необхідність виразу та забезпечення соціальної свободи.

Регулювання може бути індивідуальним і нормативним. Під індивідуальним регулюванням соціального життя розуміють впорядкування поведінки людей за допомогою разових персональних регулюючих акцій, рішення цього питання належить до суворо визначеного випадку, до конкретних осіб.

У науці під нормативним регулюванням розуміють впорядкування поведінки людей за допомогою загальних правил, тобто відомих моделей, зразків, еталонів поведінки, які розповсюджуються на всі випадки цього роду і яким повинні підкорюватися всі особи, які попали до нормативно регламентованої ситуації.

Одні й ті самі життєві проблеми можуть вирішуватися як шляхом індивідуального регулювання, так і в нормативному порядку. Індивідуальне - це найпростіше соціальне регулювання. Воно має певні переваги (дозволяє

вирішити життєві проблеми з урахуванням особливостей ситуації, персональних якостей осіб, характеру відносин, які виникають). Але вочевидь його значні недоліки: кожен раз проблему потрібно вирішувати заново, оскільки відсутній єдиний загальний порядок, а головне, існують доволі широкі можливості для суб'єктивних рішень.

Поява нормативного регулювання - це перший і один з найбільш значних поворотних пунктів у становленні соціального регулювання, певний якісний стрибок у його розвитку.

Право - це система загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, які регулюють найважливіші суспільні відносини, що встановлюються й охороняються державою.

Право характеризується системністю, державним характером норм, загальнообов'язковістю норм, формальною визначеністю норм, впливом лише на найбільш важливі суспільні відносини. Такі ознаки відокремлюють право серед соціальних регуляторів.

Держава встановлює межі регульованих відносин, які залежать від ряду об'єктивних і суб'єктивних факторів (особливості цих відносин, державна зацікавленість), видає нормативні акти, що передбачають права й обов'язки суб'єктів, приписи про належне й можливе в їх поведінці.

У механізмі правового регулювання громадянського суспільства беруть участь норми різних галузей права, але пріоритетне місце, на нашу думку, займають конституційно-правові норми. Правові основи побудови громадянського суспільства закладені в Конституції будь-якої держави, навіть якщо термін "громадянське суспільство" не вживається прямо.

Конституційно-правове регулювання громадянського суспільства, виступаючи одним з різновидів правового регулювання, має свої характерні властивості: реалізується конституційно-правовими засобами, спираючись на норми найвищої юридичної сили (норми Конституції як Основного закону).

Держава повинна впливати на процес розвитку громадянського суспільства, не перетворюючи громадянське суспільство в маріонетку. Для забезпечення певного балансу між таким впливом і одночасним визнанням часткової саморегульованості громадянського суспільства, дієвим може бути ефективно функціонуючий механізм конституційно-правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з виникненням і функціонуванням громадянського суспільства.

Теза про те, що без власності функціонування та розвиток суспільства неможливий, не нова. Вона констатується з тих давніх часів, коли суспільство прийшло до розуміння значущості інституту власності. Класики марксизму зазначали свого часу, що ні про яке виробництво, ні про яке суспільство не може йти мова там, де не існує ніякої форми власності [13].

Суспільство стає по справжньому цивілізованим, якщо в ньому забезпечується задоволення здорових соціальних інтересів громадян. Відомий правознавець С.С. Алексєєв звертає увагу на те, що в умовах цивілізації виявилось необхідним закріпити й забезпечити статус автономної особистості, її індивідуальну свободу, яка в економічних відносинах "виходить" на право власності й свободу договорів, а в соціально-політичній сфері - на особисті, політичні та соціальні права й свободи [14, 44].

Ще Дж. Локк зазначав, що власність не створюється державою чи суспільством - вона є невід'ємною ознакою людської особистості: "Хоча земля і всі нижчі

істоти перебувають у спільній власності всіх людей, кожна людина володіє певною власністю, яка полягає в її власній особистості, на яку ніхто, крім неї, не має жодних прав... Оскільки людина виводить предмет з того стану загальної власності, в який його помістила природа, то завдяки своїй праці вона приєднує до нього щось таке, що виключає загальне право інших людей" [15, 277].

Громадянське суспільство, яке виникло на основі появи відносин власності повинно стати осередком формування особливої системи відносин, що виникають у зв'язку з раціональним і ефективним використанням економічних благ. На політичному рівні Конституція України, прийнята в 1996 р., закріпила право громадянина на власність як важливий атрибут правової держави й громадянського суспільства.

Відповідно до статті 41 Конституції України кожен має право володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної й комунальної власності відповідно до закону. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі й у порядку, встановлених законом, та за умови попереднього й повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану [16].

Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі й порядку, встановлених законом.

Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам і гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію й природні якості землі.

Н.С. Кузнецова, характеризуючи повноту й глибину конституційного закріплення інституту власності, критично зауважує, що не всі основоположні засади приватної власності знайшли безпосереднє закріплення саме в конституційних положеннях [17].

Н.С. Кузнецова справедливо зазначає, що ця констатація є дуже важливою з огляду на пануючу в літературі думку про те, що право власності є комплексним правовим інститутом, оскільки існує єдине право власності, що, у свою чергу, передбачає, що всі суб'єкти права, які визначаються власниками, мають однакові повноваження, і держава повинна забезпечити рівний захист усіх власників [17].

Однак базову основу, вихідні засади цього базового поняття - права власності, становлять саме конституційні норми.

Отже, категорія "власність" з'являється в XVII-XIX ст.

як магістральна передумова формування громадянського суспільства - добровільного об'єднання власників з метою забезпечення непорушності їх права власності. Конституційне закріплення й гарантування багатоманітності форм власності є основою розвитку та функціонування сучасного громадянського суспільства в Україні.

Література

1. Патулин В.А. Государство, общество и личность. - М.: библиотека "Молодежи о государстве и праве". - С. 16.
2. Алексеев С.С. Право: опыт комплексного исследования. - М., 1999. - С. 650.
3. Ромовська З.В. Проблеми захисту права власності фізичної особи / З.В. Ромовська // Вісник Академії адвокатури України. - 2009. - № 2 (15). - С. 2-6.
4. Філик Н.В., Білуга Ю.М. Становлення відносин власності в громадянському суспільстві // Юридичний вісник. - № 2 (23). - 2012. - С. 94-98.
5. Братасюк М.Г. Приватне життя як загальнолюдська цінність і необхідна засада ствердження правової держави / М.Г. Братасюк // Актуальні проблеми правознавства. - 2001. - С. 6-19.
6. Толстой Ю.К. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР. - Издательство Ленинградского университета, 1955. - 219 с. - С. 3-7.
7. Суханов Е.А. Лекции о праве собственности. - М., 1991. - С. 7.
8. Егоров Н.Д. Гражданско-правовое регулирование экономических отношений: Учебное пособие. - Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. - С. 52-53; Право собственности в СССР / Под ред. Ю.К. Толстого, В.Ф. Яковлева. - М.: Юрид. лит., 1989. - С. 36-37.
9. Борисов Е.Ф. Экономическая теория: Учебник. - М.: Юристъ, 1997. - С. 63-65.
10. Венедиктов А.В. Указ. соч. - С. 35-36.
11. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - Т. 46, ч. I. - С. 229.
12. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2-х т. - Т. 1. - М.: Юрид. лит., 1981. - 360 с. - С. 46-47.
13. Маркс К., Энгельс Ф. Соч.: 2-е изд. - Т. 12. - С. 714.
14. Алексеев С.С. Теория права. - М., 1994. - С. 44.
15. Локк Д. Два трактата о правлении // Антология мировой политической мысли. - С. 277.
16. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. - 1996 р. - № 30. - Стаття 141
17. Кузнецова Н.С. Власність як основа громадянського суспільства і демократичної держави // Право України. - 2011. - № 5. - С. 4-12.

Лотюк О.С.

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права
Київського національного університету*

імені Тараса Шевченка

Надійшла до редакції: 28.10.2013